

KOCSIS MIHÁLY VERGILIUS ÉS AZ UKRÁN HELYESÍRÁS

Átöltöztetni csak remekművet érdemes. A travesztiában a komikumot a tartalom és a forma éles ellentéte adja: az eredeti téma rossz stílusú, rontott verselésű visszaadása vagy fordítva, a fennkölt forma, stílus és nyelvezet megtartása mellett valamely kisszerű tárgy ábrázolása.¹ Következésképpen az átöltöztetések elsősorban az eredeti alkotás dicséretét jelentik; az új művek már ritkán maradnak tartósan az ismert irodalmi alkotások között.

Teljesen érthető hát, hogy Publius Vergilius Maro művei, különösképpen pedig az *Aeneis*, oly sok feldolgozás alapjául szolgáltak. Hozzá kell azonban tennünk, hogy az *Aeneist* már a Vergiliust olyannyira tisztelő középkor is többször átírta: a 12. században egy névtelen francia költő lovagi eposzá formálta, s a német lovagi költészet megalapítója, Heinrich von Veldeke is merített belőle. Az antik istenek és mitológia helyébe ekképp „az udvari szerelem és a lovagi bajvívások” léptek.²

A középkor alkonyán azután megjelent az új műfaj, a travesztia. Az uralkodó petrarkista divattal szembeforduló, iskolaalapító Francesco Berni (1497–1535)³ követője, a szintén olasz Giovan Battista Lalli (1572–1637) volt az, aki az *Aeneist* először átöltöztette (*Eneide travestita*, 1633).⁴ Lallinak számos követője akadt: a francia Paul Scarron (*Le Virgile travesti*, 1648–1652),⁵ a dán Ludvig Holberg (*Peder Paars*, 1719–1720)⁶ és sokan mások.

Az átdolgozások közül kiemelkedik – és számos epigont is szül – Aloys Blumauer német nyelvű munkája (*Virgils Aeneis travestirt I., II., III.*, Wien, 1784, 1785, 1788).⁷ Az orosz Nyikolaj Petrovics Oszipov műve (*Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку*, 1791–1796) Blumauer szabad fordításának tekinthető.⁸ Oszipovot pedig az ukrán Ivan Kotljarevskij (*Енеїда* – ejtsd: Enejida, 1798–1842) utánozza.

Ez az *Enejida* azonban különleges helyet foglal el az *Aeneis*-travesztiák között. Művével Ivan Kotljarevskij ugyanis korszakot nyitott az ukrán irodalom és irodalmi nyelv történetében.⁹

Az *Enejidának* négy korabeli kiadása létezik. Az első kettő kalózkiadás: az addig csak baráti másolatokban terjedő első három rész 1798-ban és 1808-ban a szerző tudta és engedélye nélkül jelent

---

¹ Bárdos László–Szabó B. István–Vasy Géza: Irodalmi fogalmak kisszótára kiegészítésekkel. Budapest 1999. 476. Más felfogás szerint az emelkedett mű kifejezőeszközeivel utánzott „alantas” téma a paródiának az alapja; I. Szerdahelyi István: Irodalomelméleti kisenciklopédia. Budapest 1995. 452.

² Szerb Antal: A világirodalom története. Budapest 1992⁸. 197.

³ Madarász Imre: Az olasz irodalom története. Budapest 1993. 127.

⁴ Enciclopedia Zanichelli 2005 a cura di *Edigeo*. Milano–Bologna 2004. 1016.

⁵ Világirodalmi lexikon. Tizenkettedik kötet. Budapest 1991. 580.

⁶ Harenbergs Lexikon der Weltliteratur 3. Dortmund 1989. 1367.

⁷ Blumauer művének Szalkay Antal-féle magyar átdolgozása, pontosabban annak mindaddig kiadatlan második és harmadik része éppen az *Acta Antiqua et Archaeologica XI.* köteteként (Szeged, 1967) jelent meg. A kéziratot közreadta: Bánki-Horváth Sándorné Borbély Mária.

⁸ *Краткая литературная энциклопедия* 5. Москва 1968. 482.

⁹ Minden irodalomtörténésznél hitelesebben igazolja ezt a XIX. és XX. század fordulójának legnagyobb ukrán költője, Leszja Ukrajinka azzal, hogy 1898-ban verset ír az *Enejida* első kiadásának centenáriuma *Az ukrán irodalom születésének 100. évfordulójára* címmel. (A vers eredetiben és Képes Géza magyar fordításában is olvasható a Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület gondozta válogatásban; I. *Леся Українка: Сім струн. Поезії. Leszja Ukrajinka: Hét húr. Versek.* Budapest 1996. 64–67.)

meg Péterváron. Az 1809. évi (szintén pétervári) kiadást már maga Kotljarevskij készítette elő, s ez – az előzőek javított változatán túl – a negyedik részt is tartalmazza. A hat részes teljes művet ugyan a szerző még nyomdába adta, de megjelenését (Harkov, 1842) már nem érte meg. Egyébként csaknem harminc éven át (1794-től kb. 1820-ig) dolgozott rajta.¹⁰

Mikola Kosztomarov – 1842-ben írott tanulmányában – így ecsetelte Kotljarevskij szépírói jelentőségét:

Az Enejida mint paródia számunkra értékét veszítette; de ugyanez az Enejida mint a kisorosz lét hű tablója, mint az első kisorosz nyelvű alkotás, a szemünkben nagyon értékes mű: olyan érdemeit fedezzük fel, melyek a kortárs olvasó előtt rejtve maradtak.

(Saját fordításunk; a *kisorosz* az *ukrán* szó elavult megfelelője.)¹¹

Mihajlo Najenko pedig az *Enejidát* olyan művekkel helyezi egy sorba, melyek egy nép életének enciklopédiái (ilyenek még pl. Dante: *Isteni színjáték*, Cervantes: *Don Quijote*, Puskin: *Jevgenyij Anyegin*, Balzac: *Emberi színjáték*, Joyce: *Ulysses*).¹²

De az *Enejida* nemcsak a modern irodalmi nyelvet teremti meg, hanem az ukrán helyesírás máig tartó korszakát is nyitja.

1708-ban I. Péter orosz cár elrendelte, hogy a nyomtatott világi művek polgári írással (*grazsdanka*) jelenjenek meg, s ezzel létrejön minden mai keleti szláv nyelv ábécéjének alapja. A *grazsdanka* nem használja az akkor már fölösleges görög betűket, s az egyes betűk formája is leegyszerűsödik. (Az egyházi nyomtatványok viszont a mai napig utánozzák a régi kódexek írását).¹³

Helyesírási szempontból (bár a középkorban inkább betűhasználati szokásról, úzusról beszélhetünk) a Kijevi Ruszban eredetileg a fonetikus írásmódot követték. A Slavia Orthodoxa területén – az egyes térségek nyelvének eltérő változásai miatt – az írott egyházi szláv művekben a XIII–XIV. századra már akkora lett a helyesírási különbség, hogy a kölcsönös érthetőség érdekében elodázhatatlanná vált a „könyvek kijavításának” nevezett reform. (A reform komplex, nemcsak a helyesírást érinti, ám egyéb vonatkozásaival itt most nem foglalkozunk.) A XIV. század végére kikristályosodó – s a korabeli bolgár kulturális központról a *tirnovói* jelzővel illetett – új ortográfia fokozatosan terjed el a bolgár, szerb, havasalföldi, moldvai és keleti szláv területeken, így az ukrán egyházi szláv művekben is teret hódít (a teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a világi emlékekben, pl. az oklevelekben, csak nyomokban figyelhető meg). Ez az egységes helyesírás archaizálás eredménye. A XVII. századi ukrán művekre (a világiakra is) Meletyij Szmotrickij nyelvtana (1619) van nagy hatással: Szmotrickij vezeti be például az ukrán írásba a *r* betűt. A modern irodalmi nyelv megjelenéséig azonban az ortográfia mégis a történeti-etimológiai elven nyugszik, azaz archaikus, ráadásul – a megelőző évszázadokhoz hasonlóan – eredendően az egyházi szláv nyelvre vonatkozik.

Kotljarevskij *Enejidája* tehát a helyesírás modern korszakának is a nyitányát jelenti. Ez a periódus két részre, az 1905 előtti és utáni alkorszakra bontható.¹⁴

Az 1798-tól 1905-ig terjedő időszak fő jellemzője az, hogy még hiányzik a tudományos megalapozottságú, egységes (kelet- és nyugat-ukrán területeken egyaránt követett) ortográfia. A bő

¹⁰ *С. С. Шаблювський–Б.А. Деркач: Перлина української літератури. Передмова до факсимільного видання «Енеїди» 1842 року. Київ 1980. 5–7.*

¹¹ *М. І. Костомаров: Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ 1994. 284.*

¹² *Михайло Наєнко: Художня література України. Київ 2008. 196.*

¹³ A mai ukrán ábécében – az oroszhoz képest – eltérés a *r*, *є*, *ї* és *і* megléte, illetve a *ь*, *э*, *ъ* hiánya. Az *и* és *е* betű mindkét ábécében előfordul, de hangértékük nem ugyanaz. (*Н. І. Тоцька: Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоенія, графіка, орфографія. Київ 1981. 178.*)

¹⁴ Az ukrán helyesírás periodizációjáról *І. В. В. Німчук: Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст.ст. Київ 2002. 4–8.*

száz év során körülbelül ötven helyesírási rendszer létezett, ezek neves tudósok (zömében filológusok) és írók kísérletezései, melyeknek elfogadottsága a szerző tekintélyének függvénye. (Volt például olyan helyesírás is, melyet kizárólag az alkotója használt.) A próbálkozások eredményei két nagy csoportba sorolhatók: történeti-etimológiai és fonetikai elvű helyesírásokra.

A történeti-etimológiai elvet követte például Ivan Kotljarevszkij (1798 – itt és továbbiakban: a név utáni évszám az ortográfia felbukkanásának időpontja) és Mihajlo Makszimovics (1827), a fonetikai elv hirdetője volt Olekszij Pavlovszkij (1818), Pantelejmon Kulis (1856) és Jevhen Zselehivszkij (1895) – hogy a legjelentősebb nevek közül csupán néhányat említsünk. Kotljarevszkijt – hagyományos helyesírása miatt – olykor a modern kor előtti időszakhoz kötik.¹⁵ Úgy véljük azonban, hogy ez a megítélés téves. Nemcsak Makszimovics tekinti őt példaképének (ami teljesen érthető), hanem az a Metlinszkij professzor is, aki a két irányzat közötti arany középutat keresve valójában szinte teljesen fonetikus ortográfiai rendszert alkotott (1848) – s közben úgy gondolta, hogy ezt éppen Kotljarevszkij követésével sikerült elérnie.¹⁶ Kotljarevszkij tehát mindenképpen a XIX. századi útkeresők sorába tartozik: személye és munkássága nem csupán mozzanat az etimológusok és fonetikusok vitájában, hanem – évtizedekkel később – mindkét tábor képviselői számára hivatkozási alap is.

Maga a helyesírási vita tisztán tudományos szempontból is rendkívül tanulságos. Az etimológiai elv követői a szavak régi írásmódjának megőrzése mellett esetleg diakritikus jelek segítségével utaltak volna a megváltozott ukrán kiejtésre. Az ily módon írt szövegeket az orosz olvasó is érti, ami sokszorosára növelheti a tudományos és szépirodalmi művek befogadóinak számát. A fonetikusok az „úgy írjunk, ahogy beszélünk” elvét követték: ez nagy segítséget jelenthet az analfabetizmus felszámolásában (az írás elsajátítása könnyű), ám szűkre szabja az ukrán nyelvű szöveget értők körét. Ezen méltánylandó érvek mellé az 1850-es évektől kezdve (majd egy évtized múltán felerősödve) társul az a politikai vélekedés, hogy a fonetikai elv követése a nemzeti szeparatizmust, az etimológiai pedig az orosz világhoz való kötődést szolgálja.¹⁷ (Az ukrán helyesírás különféle XX. századi módosításai körül vitáknak ez a politikai felhang azóta is állandó, máig kitapintható kísérő eleme.)¹⁸

Végül nagyon röviden tekintsük át az *Enejida* helyesírásának legfőbb jellemzőit, választ keresve egyúttal arra a kérdésre is, hogy azok mennyire tekinthetők hagyományosnak vagy modernnek.

Kotljarevszkij több betűt is használ az egykori óorosz *jery* és *i* összeolvadásából keletkezett ukrán *jery* jelölésére: ezt a hangot – eredetétől függően – **ы** vagy **и**, *j* előtt pedig **і** adja vissza (сынъ, робити, великій). Az *i* lejegyzésére szintén három betű szolgál: **и** – ha a hang *o*-ból vagy *e*-ből ered (винъ, жинка), **ѣ** – ha az előzménye *jaty* (лѣто), **і** – ha azt magánhangzós betű vagy **й** követi (Приамъ, твій). A mai **ю** és **ѣ** helyén Kotljarevszkij **ю-т** ír (юму, слизи), szó végén pedig következetesen használja a **ѣ** jelet: Бхавъ.¹⁹

¹⁵ Тоцька: i. m. 178.

¹⁶ Іван Франко: Етимологія і фонетика в южноруській літературі. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. Частина II. Упорядкував П.Д. Тимошенко. Київ 1961. 29. (Передруковано з ж. «Народ», № 13–15, 1894 р.)

¹⁷ Уо.: 34.

¹⁸ A tudományos kérdések politikai szintre emelését (inkább: züllesztését) ragyogóan példázza a *r* betű történetje. Ez a betű 1933 és 1990 között hiányzott az ukrán ábécéből. (A *r* veláris zöngés felpattanó zárhangot – azaz *g-t* – jelöl és idegen vagy hangutánzó szavakban fordul elő; a *r*-vel jelölt hang – az egykori *g* – ugyanis spiráns zöngés gégehanggá vált.) A *r-t* 1933-ban arra hivatkozva zárták ki az ukrán ábécéből, hogy ilyen betű az oroszban (!) nincs. Még 1993-ban is két országgyűlési képviselő nyílt levelet írt Ukrajna elnökéhez és a miniszterelnökéhez. Szerintük a *r* használata az európai nyelvi közösséghez való tartozást fejezi ki. E betű nélkül Ukrajna visszazuhan az eurázsiai térségbe, ahonnan Nyugat-Európa kiszakadt. (Михайло Паночко: Літера «r» в українській мові і укладання довідника слів з названою літерою. Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. Львів 1993. 215–216.)

¹⁹ Тоцька: i. m. 178. (Példáinkban a *jatyot* **ѣ** jelöli.)

Mindebből az a következtetés szűrhető le, hogy az *Enejida* helyesírásában meghatározó módon a történeti-etimológiai elv érvényesül (ld. az ukrán *jery* **ѣ** vagy **и** betűvel történő visszaadása, a jaty – mint betű – megőrzése, a szóvégi – néma – **ь** írása). Viszont több esetben is megfigyelhetjük, hogy tükröződnek benne az ukrán nyelvben lezajlott hangváltozások (ld. **и** írása egykori *o* vagy *e* helyén, a lágy mássalhangzók utáni *e>o* változás jelölése). Végül az is előfordul, hogy valamely betű (konkrétan az **і**) használata attól függ, milyen betű írandó utána.

Kotljarevskij helyesírása tehát etimologikus ugyan, az író követni próbálta az ukrán irodalmi hagyományokat, ám – amint azt a szépíró és filológus Ivan Franko megjegyzi – az ortográfiai rendszer kialakításakor mégis az élő nyelv szükségleteiből indult ki, nem a holt betűt szolgálta.²⁰ (Ezért történhetett meg, hogy ebben az alapvetően tradicionális rendszerben egyes nyelvi változások tükröztetése mégis helyet kapott.) Az *Enejida* e szempontból is különbözik a megelőző évszázadok hagyatékától.

KOCSIS MIHÁLY
Szegedi Tudományegyetem
Szláv Filológiai Tanszék
E-mail: kocsism@lit.u-szeged.hu

---

²⁰ Франко: i. m. 29.